

УДК 059.9 (477): 351.751.5

ЗАБОРОНА АЛЬМАНАХІВ М. КОМАРОВА «РОЗМОВА» І «ЗАВОЛОКА» ЯК ЧИННИК ЦЕНЗУРНИХ УТИСКІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Вадим ЛУБЧАКканд. філол. н., журналіст
телеканалу UATVвул. Хрещатик, 26
01001 Київ, Україна

e-mail: vadim_lubchak@ukr.net

© Лубчак В., 2018

Стаття присвячена історії цензурної заборони одеських альманахів М. Комарова «Розмова» і «Заволока» в контексті літературного процесу кінця XIX — початку XX століття. Акцентується на тривалому листуванні упорядника з цензурними органами, в якому він вимагав дозволу на друк книжок, та висновках, яких доходять українські письменники після «співпраці» з репресивною імперською машиною. Дослідження ролі неопублікованих альманахів «Розмова» і «Заволока» в контексті розвитку тенденцій нетерпимості російської цензури до української книжки.

У статті окреслено історію упорядкування та спроб подолання цензурних заборон двох південноукраїнських альманахів від письменника, критика, бібліографа й фольклориста Михайла Комарова.

В російському ліберально-політичному журналі «Русская мысль» Микола Фабрикант відвертою статтею «Короткий нарис з історії відносин російських цензурних законів до української літератури» (1905 рік) привідкриває «завісу» непростих стосунків російської цензури та українських книг і преси. Парадигма розвитку української літератури. Перший альманах Комарова («Розмова. Одеський літературно-етнографічний збірник на 1889-й рік», що складався із двох частин (літературної — шість оповідань, одна повість, одна комедія, тридцять поезій; етнографічної — збірка народних приказок та загадок), було подано до одеської цензури у серпні 1889 року. Підтвердження активної самоцензури можна знайти в кореспонденції М. Комарова.

Ключові слова: альманах, упорядник, літературний процес, цензура.

BANNING OF M. KOMAROV'S ALMANACS "ROZMOVA" AND "ZAVOLOKA" AS FACTORS OF CENSORSHIP OPPRESSION OF UKRAINIAN BOOK

Vadym Lubchak

Candidate of Philology

Journalist of TV-channel UATV

26 Khreshchatyk Str.,

01001 Kyiv, Ukraine

e-mail: vadim_lubchak@ukr.net

The article is devoted to the history of M. Komarov's Odesa almanacs "Rozmova" and "Zavoloka" censorship banning in the context of literary process at the end of the XIXth — beginning of the XXth centuries. The stress is laid on both: compiler's long-term correspondence with censorship bodies, in which he demanded the permission on books publishing, and conclusions, Ukrainian writers come to after "cooperation" with repressive imperial state machine. The role of unpublished almanacs "Rozmova" and "Zavoloka" in the context of growing tendency of Russian censorship intolerance to Ukrainian book is researched.

The author shows the history of compilation and attempts of overcoming censor prohibition to publish two South-Ukrainian almanacs from writer, critic, bibliographer and specialist in folklore Mykhailo Komarov.

In the professed article "Short essay on the history of Russian censorship laws attitude to Ukrainian literature" (1905), published in Russian liberal-political journal "Russian thought" Mykola Fabrykant slightly raised the veil of intricate attitudes between Russian censorship and Ukrainian books and the press. The first Komarov's almanac ("Rozmova". Odesa literary and ethnographic collection for 1889), which consisted of two parts (literary — 6 stories, one narrative, one comedy, thirty verses; ethnographic — a collection of folk sayings and riddles) was submitted to Odesa censorship office in August, 1889. Confirmation of active self-censorship can be found in correspondence of M. Komarov.

Key words: almanac compiler, literary process, censorship.

Постановка проблеми

В історії української літератури можна знайти чимало прикладів жорстокого ставлення російської цензури до нашої книжки і журналу. Особливо показово в цьому плані видається історія упорядкування та спроб подолання цензурних заборон двох південноукраїнських альманахів від письменника, критика, бібліографа і фольклориста Михайла Комарова — «Розмова» і «Заволока». Рукописи цих книжок заборонили попри відсутність на те законних цензурних підстав, тому твори відомих письменників, зокрема Лесі Українки, Івана Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського та ін. тривалий час не були надрукованими. Однак упорядник і видавець не зневірився, а тривалим листуванням з цензорами вимагав публічних пояснень своєї позиції, щоб дійти чіткого висновку: в якій парадигмі українська література могла розвиватися надалі.

Стан розробки проблеми

Історія упорядкування і спроб подолання цензурних заборон двох південноукраїнських альманахів М. Комарова «Розмова» та «Заволока» настільки показова у питанні нищення української літератури, що потребує окремого фундаментального наукового дослідження. Лише деякі факти, наведені відомими істориками літератури Володимиром Герасименком у дослідженні «Українські альманахи 80–90 років XIX ст. в Одесі» (Герасименко В., 1928) та Костянтином Копержинським у статті «М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х — на поч. 90-х років» (Копержинський К., 1929), показують всю жорстокість цензури щодо української книжки та безґрунтовність відмов і заборон, які отримували упорядники і видавці. До теми видавничої діяльності М. Комарова звертався також дослідник Г. Зленко, аналізуючи його внесок в український книгодрук Одеси кінця XIX — початку XX століття (Зленко Г., 1995). Однак до фундаментального дослідження ролі неопублікованих альманахів «Розмова» і «Заволока» в контексті розвитку тенденцій нетерпимості російської цензури до української книжки сучасне покоління дослідників поки що не вдавалося.

Завдання статті

У межах поставленої проблеми постають завдання: дослідити особливості створення альманахів М. Комарова, ґрунтовність/безґрунтовність цензурних заборон цих книжок, висновків, до яких на прикладі упорядника збірників «Розмова» і «Заволока» доходили українські літератори після досвіду персональної «співпраці» з російською цензурою.

Виклад основного матеріалу

Перший альманах М. Комарова («Розмова. Одеський літературно-етнографічний збірник на 1889-й рік», що складався із двох частин (літературної — шість оповідань, одна повість, одна комедія, трид-

цять поезій; етнографічної — збірка народних приказок та загадок), було подано до одеської цензури у серпні 1889 року. А вже 17 листопада цього ж року книжку цілковито заборонили в Санкт-Петербурзі. Примітно, що місцева одеська цензура збірник пропустила і навіть рекомендувала Головному управлінню в справах друку (м. Санкт-Петербург) також дозволити його появу в світ. У Санкт-Петербурзі ж, ретельно вивчивши зміст запропонованої книжки, її заборонили. Повідомляючи одеську цензуру про негативний вердикт щодо збірника «Розмова», петербурзькі цензори навіть не вказали причини свого рішення.

Наприкінці січня 1890 року М. Комаров нарешті отримав офіційну довідку про заборону альманаху. Але, на відміну від більшості тогочасних видавців та упорядників, він не сприйняв негативне рішення як істину в останній інстанції, яка в тогочасних суспільно-історичних обставинах не підлягала оскарженню, а спробував боротися проти цензора, вимагаючи дозволу на друк. Упорядник звернувся до Головного управління у справах друку в Санкт-Петербурзі з проханням пояснити «мотиви і міркування, що послужили підставою для заборони збірника». 31 січня 1890 р. йому прийшла офіційна відповідь з посиланням на «особливо видані для внутрішньої цензури постанови», зокрема з наголосом на «статтю 113 про цензуру і друк від 1886 р.». М. Комарова таке пояснення не задовольнило, адже насправді чинні на той час заборони не стосувалися белетристики.

Вимагаючи надати дозвіл на друк збірника, Комаров розпочав тривале листування з управлінням. У наступних листах він посиляється на апробацію одеського цензурного комітету, мовляв, на місцевому ж рівні зауважень до рукопису книжки не було — то чому ж у столиці заборонили? Далі видавець взагалі зауважив, що згадана управлінням ст. 113 не має жодного відношення до альманаху «Розмова». Крім того, припускаючи, що заборона збірника теоретично могла б бути обґрунтована актом 1876 року, М. Комаров відразу ж зауважує, що і цей документ передбачав винятки для красного письменства. Свідомо наголосивши на тому, що всі твори, подані до збірника, «цілком благонамірні», він вкотре вимагав дозволити друк. Однак і цього разу альманах заборонили. Літературний оглядач Костянтин Копержинський, який досліджував суперечку Комарова з цензурою, констатував: «Заборона сталася аж ніяк не з огляду на зміст поодиноких, уміщених до альманаху творів, а власне тільки через те, що колективний виступ українства, навіть з аполітичним, безневинного змісту, але гарним збірником принципово суперечив «видам уряду» (Копержинський К., 1929, с. 53).

Аналізуючи зміст запропонованого цензурі рукопису першого збірника Комарова, можна дійти висновку, що російська «репресив-

на машина» цілком свідомо знищила не окремі, вміщені до «Розмови» твори, а альманах в цілому, передусім, через високий культурно-мистецький рівень поданих до нього творів. Збірник цілком міг стати помітним явищем в літературному житті не лише півдня, а й всієї України. Він уміщував твори як відомих письменників (Лесі Українки, Івана Карпенка-Карого, Бориса Грінченка, Івана Нечуя-Левицького та ін.), так і менше знаних, але талановитих авторів (К. Подоленка — псевдонім Кирила Стиранкевича, Кості Ухача-Охоровича та ін.).

Через кілька років, розпочавши наступне листування, М. Комаров намагався отримати від цензури дозвіл чи, принаймні, ґрунтовне пояснення щодо відмови на друк упорядкованого ним уже нового альманаху. Цей збірник, названий «Запомога», мав благодійну мету: виручені з продажу гроші упорядник планував віддати на боротьбу з голодом 1891–1893 рр.

Як і попередній альманах, «Запомога» складалася з творів відомих на той час авторів (Дмитра Марковича, Олександра Кониського, Михайла Коцюбинського, Івана Карпенка-Карого та ін.), а також незнаних широкому загалу талановитих письменників. Зі збірником упорядник знову легко пройшов місцеву одеську цензуру. Але потім понад три місяці книжка пролежала в Головному управлінні в справах друку. Столичні цензори навіть не зважили на благодійне спрямування збірника, повністю його заборонивши. Не погоджуючись з таким рішенням та не вбачаючи практичної користі від тривалого листування з цензорами, М. Комаров послав скаргу до міністра внутрішніх справ, у якій пояснив суть своїх претензій та відсутність законних підстав для заборони. Міністр на лист не відповів, «спутивши» його «вниз» — знову в Головне управління у справах друку. Власне, доручив цензорам самим себе перевірити в питанні об'єктивності претензій упорядника щодо заборони українського збірника. 5 жовтня 1892 р. М. Комаров отримав відповідь від Головного управління у справах друку, в якій йшлося про те, що його прохання визнано таким, що «не підлягає задоволенню».

Ґрунтовна робота над двома поспіль збірниками — упорядкування, вичитка та редагування, листування з авторами, пошук видавництва та домовленість про реалізацію, яка тривала кілька років, цензурою була зведена нанівець. Такий негативний результат було здобуто навіть попри те, що в обох випадках, готуючи збірники до друку, М. Комаров власноруч вдавався до цензури, аби «пом'якшити» зміст книжок. Зокрема, з «П'ятизлотника» М. Коцюбинського він виключив сцену правлення податку. А щоб отримати дозвіл на друк «Розмови», як зауважує дослідник Володимир Герасименко, «увесь матеріал, що вступав до зазначеного альманаху, надзвичайно пильно, навіть суво-

ро фільтрувався з боку Одеської Громади. Власне кажучи, попереду казенної цензури була встановлена своя — громадська» (Герасименко В., 1928, с. 30).

Підтвердження активної самоцензури можна знайти в кореспонденції М. Комарова. Так у листуванні з Б. Грінченком він неодноразово зізнавався, що «причісував» свій збірник «Розмова», аби його не заборонила цензура. Як приклад, Комаров порівняв свій майбутній збірник зі «Степом» та «Складкою», високо їх оцінивши. «В цензурі не матимуть до чого причепитися, а в харківській «Складці» та херсонському «Степу» були речі навіть дуже гострі, звичайно з погляду теперішньої цензури», — писав М. Комаров у березні 1889 р. (Комаров М., 1889, арк. 3).

Двічі отримавши відмову, М. Комаров, зрештою, доходить висновку про свідому заборону його збірників, не зважаючи на цензурні акти, що мали б їх дозволити. Книжки забороняли тільки через те, що вони несуть «українськість». «Неможливо допустити, щоб з числа понад 100 творів, представлених на розгляд надзвичайної цензури, не знайшлося жодного, який задовольняє вимогу цензури», — підсумовує упорядник (Копержинський К., 1929, с. 56).

Своїми невтішними спостереженнями щодо непростой ситуації з українською книгою в Росії М. Комаров поділився з читачами «Правди». В замітці «Вісті з Одеси» він інформував про заборону літературно-етнографічного збірника «Розмова» так: «Тутешня цензура, як ми чули, довго тримала збірник та врешті не знайшла в ньому нічого противзаконного і послала в Петербург, в «Главное управление по делам печати», котре, не зважаючи на дозвіл тутешньої цензури, цілком заборонило збірник, дарма що там були і такі речі, котрі вже надруковані або раніше дозволені цензурою, як, наприклад, комедія І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля»... редактор цього збірника подав скаргу, але на сю скаргу відобрав таку саму відповідь, як і редактори одеських газет: «аткланіть», чи «адставіть без наслідствій» і то без жадних мотивів, як вони, звичайно, водиться по російській конституції» (Правда. 1890. Т. 3. Вип. 8, с. 125).

Дослідники В. Герасименко, К. Копержинський констатують, що з громадсько-історичного погляду російському урядові в другій половині XIX ст. вдалося затримати природний розвиток української національно-культурної думки та творчості щонайменше на три десятиліття. В. Герасименко, зокрема, доходить такого висновку: «Своїми жорсткими заборонами уряд ввів увесь український культурно-літературний розвиток в рамці етнографічного матеріалу, щоби таким чином і думка, і мова не піднеслися до значення солідного культурного чинника, що міг би дорівнювати по своєму стану до тодішніх розвинених культур» (Герасименко В., 1928, с. 24).

Лише значно пізніше, після невдалих спроб Комарова видати літературні збірники, в російському ліберально-політичному журналі «Русская мысль» Микола Фабрикант відвертою статтею «Короткий нарис з історії відносин російських цензурних законів до української літератури» (1905 рік) привідкриває «завісу» непростих стосунків російської цензури та українських книг і преси. «Україна була б порівняно щаслива, якби цензурні закони застосовувалися по відношенню до неї хоча б у такій мірі, як до Великої Росії, до Польщі, Фінляндії. Так як для України завжди видавалися в Росії спеціальні цензурні закони, що застосовувалися з драконівською жорстокістю не в приклад іншим народностям, — пише автор. — За приєднання України до Москви, остання дуже недружелюбно поставилася до приватних українських друкарень, що з'явилися вперше в Києві, Чернігові, — і ось наслідком такої недовіри і підозр послужило те, що в московському царстві вперше з'явилася цензура і головним чином для України» (Фабрикант Николай, 1905, с. 129).

Висновки

Готуючи до друку неперіодичні літературні збірники, українські упорядники та видавці під кінець XIX — на початку XX ст. зіштовхнулися з жорстким спротивом російської цензури. Якщо в одеському альманасі «Нива» (1885) чи херсонському «Степу» (1886) цензорами було заборонено лише деякі твори з рукописів, то збірники М. Комарова «Розмова» та «Заволока» не дозволили до друку взагалі. Розпочавши тривале листування з Головним управлінням у справах друку, М. Комаров зрештою доходить висновку, що його книжки «неблагонадійні» для уряду лише через те, що вони несуть «українськість». Епістолярій упорядника з цензором щодо вимоги принаймні пояснити відмову в дозволі на друк залишився без аргументованої відповіді й слугує нинішньому поколінню дослідників важливим матеріалом для вивчення тенденції знищення української книжки в Росії.

ЛІТЕРАТУРА

- Герасименко, В. (1928). Українські альманахи 80–90 років XIX ст. в Одесі. *Записки Одеського Наукового Товариства*. Одеса.
- Зленко, Г. (1995). М. Ф. Комаров і український книгодрук Одеси кінця XIX — початку XX століття. *Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання XX ст. і сучасні проблеми): матеріали міжнар. наук. конф., 1995, 3–5 трав.* (с. 91–93). Львів.
- Копержинський, К. (1929). М. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років. *Україна: наук. журнал українознавства*. Київ, Кн. 38, С. 50–64.
- М. Комаров. Лист до Бориса Грінченка. Березень, 1889 рік. *Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Ф. III. Спр. № 37511.
- Правда. (1890). Т. 3. Вип. 8 (жовтень). С. 125–126.
- Фабрикант Николай. (1905). Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов в украинской литературе. *Русская мысль*, Кн. 3, С. 128–146.

REFERENCES

- Fabrikant Nikolaj. (1905). Kratkij ocherk iz istorii odnoshenij russkikh cenzurnyh zakonov v ukrainskoj literatury [Short essay on the history of Russian censorship laws attitudes in Ukrainian literature]. *Russkaja mysl'* [Russian Thought]. Kn. 3 (pp. 128–146) [in Russian].
- Herasymenko, V. (1928). Ukrainski almanakhy 80–90 rokov XIX st. v Odesi. Zapysky Odeskoho Naukovoho Tovarystva [Ukrainian almanacs of the 80–90-s of the XIXth century in Odessa. Notes of Odessa Scientific Society]. Odesa. [in Ukrainian].
- Komarov, M. (1889). Lyst do Borysa Grinchenka: Berezen, 1889. [Letter to Borys Grinchenko: March, 1889]. Arkhiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. F. III. Spr. № 37511 [Archive of the Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine named after. V. I. Vernadsky. F. III. Exp. No. 37511], Kyiv [in Ukrainian].
- Koperzhynskiy, K. (1929). M. Komarov u superechkakh z tsenzuroiu naprykintsi 80-kh i na poch. 90-kh rokiv [M. Komarov in disputes with censorship at the end of 80s — beginning of 90s]. *Ukraina: nauk. zhurnal ukrainoznavstva* [Ukraine: Sciences Journal of Ukrainian Studies] B. 38. pp. 50–64 [in Ukrainian].
- Pravda [Truth]. (1890). Vol. 3. Vyp. 8 (October) (pp. 125–126). [in Ukrainian].
- Zlenko, H. (1995). M. F. Komarov i ukrainskyi knyhodruk Odesy kintsia XIX — pochatku XX stolittia. [M. F. Komarov and Odessa Ukrainian book-publishing at the end of XIX — beginning of XX cent.]. *Knyha v sotsiokulturnomu prostori (dosvid knyhovydannia XX st. i suchasni problemy): materialy mizhnar. nauk. konf.* [Book in the socio-cultural space (the experience of book publishing in the XXth century and modern problems): materials of intern. sciences conf.] (pp. 91–93). Lviv [in Ukrainian].